

Акынбекова А.У.

МОЛДО НИЯЗДЫН КОЛ ЖАЗМАЛАРЫНДАГЫ
ЖАНА ЧАГАТАЙ ТИЛИНДЕГИ ҮНСҮЗ ТЫБЫШТАР
БОЮНЧА ЖАЛПЫЛЫКТАР

Акынбекова А.У.

ОБЩНОСТИ СОГЛАСНЫХ ЗВУКОВ В ЧАГАТАЙСКОМ
ЯЗЫКЕ И В РУКОПИСЯХ МОЛДО НИЯЗА

А.А. Akynbekova

COMMUNITIES OF CONSONANTS IN CHAGATAI LANGUAGE
AND IN THE MANUSCRIPTS OF MOLDO NIYAZ

УДК: 81/80. ББК: 81. А44

Бул эмгекте кыргыз жазма адабий тилинин калыптануу этаптарынан кабар берген жазгыч акын Молдо Нияздын кол жазмаларындагы тыбыштык түспөлү башка үнсүз тыбыштар чагатай тилиндеги үнсүздөр менен салыштырылып, жалпылыктар аныкталды. Анда үнсүз тыбыштардын артикуляцияланышы, сөз ичинен алган позициялык орду, комбинатордук өзгөрүүлөрү, эрчишүүсү, тыбыштык алмашуулары сыяктуу жалпылыктар ачылды. Бул маселеге карата айрым окумуштуулардын көз караштары, концепциялары системалаштырылып, иликтөөгө алынды. Иштин жыйынтыгында келтирилген фактылардан улам, Молдо Нияздын кол жазмалары менен чагатай тилинин ортосундагы үнсүздөр системасы боюнча окшоштуктар аз эмес экендиги ырасталды.

Негизги сөздөр: кыргыз говорлору, чагатай тили, араб-иран тили, фонетика, фанема, диалектология, артикуляция, комбинатордук өзгөрүүлөр, тыбыштык алмашуулар.

В данном труде определены общности в сравнении согласных звуков чагатайского языка с согласными звуками других звуковых видов в рукописях писателя-оповестителя становления этапов кыргызского письменного литературного языка Молдо Нияза. В нем раскрыты общности артикуляции согласных звуков, позиционные места в слове, комбинаторные изменения, уподобления, звуковые мены согласных звуков. По отношению к данному вопросу изучены точки зрения некоторых ученых и систематизированы их концепции. В результате по итогам приведенных фактов подтверждены схожести в системах согласных звуков чагатайского языка и рукописях Молдо Нияза.

Ключевые слова: кыргызские говоры, чагатайский язык, араб-иранский язык, фонетика, фанема, диалектология, артикуляция, комбинаторные изменения, звуковые мены.

In this work the similarities between consonant sounds of Chagatai language and consonant sounds of other sound types in the manuscripts of the writer-notified of the formation of the stages of the Kyrgyz written literary language Moldo Niyaz are determined. It reveals the commonalities of articulation of consonant sounds, positional places in the word, combinatorial

changes, likening, sound exchange of consonant sounds. In relation to this issue, the points of view of some scientists are studied and their concepts are systematized. As a result, the results of these facts confirmed the similarities in the systems of consonants Chagatai language and manuscripts of Moldo Niyaz.

Key words: Kyrgyz dialects, Chagatai language, Arabic-Iranian language, phonetics, phoneme, dialectology, articulation, combinatorial changes, sound exchange.

Молдо Нияздын кол жазмаларынан байыркы доордон бери өзгөрүп келе жаткан өзгөчөлүктөрдүн айрымдарын үнсүздөр системасынын орфографиялык ыкмаларынан да көрүүгө болот. Буга Молдо Нияз колдонуп жазган араб алфавитиндеги 28 үнсүз фонеманын айрымдары бир нече (М: [з] төрт ن (зал), ز (за), ظ (зо), ض (зод); [с] үч س (син), ث (са), ص (сод); [т] эки ت (та), ط (то) тамга; [х] эки ح (ха), ه (хе); [к] эки тамга ك (каф), ق (коф)) тамгалар менен жазылып, алардын айтылышы да ар башка жана жаңы сөз да жасары себеп болгон. Бирок кол жазмалардагы төл сөздөрдө андай тыбыштардын бирден гана түрү колдонулат: [з] ن (за), [с] س (син), [т] ت (та), [х] ح (ха), [к] ق (коф). Ал эми алардын башка түгөйлөрү араб-иран сөздөрүнүн составында кездешет. Себеби акын кабыл алынган (араб-иран) сөздөрдү өзгөртпөстөн араб жана перс адабий тилинин орфографиялык нормаларына ылайыктап жазган. Ушул себептен кол жазмада автордун эне тилине мүнөздүү болбогон төмөнкүдөй тыбыштык табияты башка үнсүздөрдү кездештирүүгө болот. Мисалы, араб алфавитинде эч бир тамга менен берүүгө да, жөндөп айтууга да мүмкүн болбогон алкым менен айтылуучу ع – (айн) тыбышы кездешет: عمّالين – 'млин ('эмалин); عمل – кыр. адаб. амал // түш.б.д. эмал; علمن كاني – 'лмнин ('илимнин) кэни; علم – кыр. адаб. жана диал. илим; عاقل – 'ақл ('ақыл). Аталган (ع – (айн)) тыбышты адабий тилдеги тыбыштар менен алмаштырууга мүмкүн болбогондуктан анын ордуна сөздүк түзүүчүлөр түр-

дүүчө белгилерди коюп, же ар башка тыбыш менен алмаштырып келишкен: *таъзим, та,зим, т'азим, тагзим, таазим*. [3;6] Натыйжада жазма эстеликтердеги ع- (гайн) тыбышы кыргыз тилинде кезикпегендиктен оозеки тилде эч бир из калтыра алган эмес.

Ушул сыяктуу адабий тилге мүнөздүү болбогон көмөкчүл [h] жана тил арты [x] тыбыштары да кол жазмаларда кеңири орун алат. Алсак, арабдын [خ] тамгасы менен белгиленип, тилдин түбүнөн да нары тереңдеп, абанын көмөкчүл сүрүлүп чыгышынын натыйжасында пайда болгон [h] спиранты араб-иран тилдеринен кабыл алынган сөздөрдүн бардык позициясында кездешет. Мисалы, сөздүн башында: خورلار – *хурлар, خوماتداسان – хурматдасан, خالال – халал, خارام – харам, خاكيكات – хакийкат, خاركانداي – харкандай*; сөздүн ортосунда: زاخار – *захар, ساخار – сахар, شابخيدين – шахиддин*; сөздүн аягында: باديشاخ – *падышах, كانداخ – кандах ж.б.*

Ал эми араб алфавитинде ح (ха), ه (хе) тамгалары эки башка жазалап, эки башка тыбыш катары колдонулганы менен, кол жазмада кыргыз тилиндеги бир эле [x] фонемасын билдирип, араб-иран лексикасынан оошкон сөздөрдө толук сакталып айтылат. Маселен, сөздүн башында: حام – ир. *хам* (кырг. т. *жана, дагы*); حامما – ир. *хамма* // *хамме* (кырг. т. *бардык, бүт, бүткүл, баары*); حامراحي – ир. *хамрахни* (кырг. т. *жолдош*). Сөздүн ортосунда: شاحايا – ир. *шахая* (кырг. т. *иштекти ача турган*); شاحيد – ар. *шахид* (кырг. т. *шейит*); ساحيب – ир. *сахиб* (кырг. т. *тазадан чыккан*); راحبار – ир. *рахбар* (кырг. т. *жетекчи*); راحيم – ир. *рахим*; يلحام – ар. *илхам* (кырг. т. *шык, эргүү*). Сөздүн аягында: داراح – ир. *дарак* (кырг. т. *дарак*); صالح – ар. *салих* (кырг. т. *таза, жакшы*) ж. б.

Келтирилген мисалдардагы [x] тыбышынын кол жазмаларда жогоркудай туруктуу сакталышы чагатай тилинин жазуу нормаларына байланыштуу. Себеби чагатай тилин колдонуп жазган А.Навоинин чыгармаларында да [x] тыбышы эң эле көп колдонулган. Мисалы:

Хирка жинсин рахн учун, эй шайх, олмас пири дайр, Бода бермас, токи узлук жинси мархун бул-маса. (А.Н.30-б.)

Бул (x) тыбыш адабий тилде жана акын жашап өткөн түштүк-батыш диалектиде да түпчүл [к] га өткөндүктөн [7,154.], Молдо Нияздын ыр саптарында да анын эки формасы бирдей кездешет: *хабар-кабар, хайыр-кайыр, хаттык-каттык, хатын-катын, хатарлуу-катарлуу, худай-кудай*.

Кол жазма араб тамгасы менен жазылгандыктан аны окуганда бирдей келген жогоркудай эки форманы чаташтыруу мүмкүн эмес, себеби [к] тыбышы арабдын [ق] тамгасы менен белгиленсе, [x] тыбышы [ح – ه] тамгалары менен белгиленет: قاتىندىن – *ка-*

тындын, خاتىن – хатын, قودايىم – кудайым, خودايىم – худайым, قايرغا – кайырга, خاير – хайыр, قوشتو – кушту, خوشوم – хушум. Мындай өзгөчөлүктөр акындын кебинде оозеки жана жазма адабияттын таасиринен пайда болгон. Аларды Молдо Нияз ырларында стилдик максатка ылайык колдонгон.

Ал эми эрин-эринчил каткалаң [п] тыбышы жалпы эле түрк тилдеринде сөз башында чанда кездешет [5,72]. Ал айрыкча, иран тилинен кабыл алынган сөздөрдүн башында гана жолугарын чагатай тилиндеги фактылар да ырастап турат: *раçи* «жөө аскер», *радаç* «табакташ», *раде* «бада», *раһса* «бакса, сокмодон тургузулган дубал» *рауеке* «төр, коноктор отурган жер», *раки* «устара», *парһи* «найза», *пару* «тон, кементай» ж.б. [8,40]. Мындай абалды изилденип жаткан кол жазмадан да байкоого болот: *برى پۇلدى پۇلدى بريپ (пулду брип (пулду берип))*; ир. *پول* – акча; *پىغمبر* – *пигмбр* (пайғамбар); ир. *قرارغان پۇتو* – *қрарған пүтү* (қарарған буту); *پارزانت* – *парзонт*; *پارشتا* – *паришта*; *پايشىگا* – *пайсига*; *پايشاھتا* – *пайтахта*; *پاق* – *пак*; *پاندا* – *панда*; *پاندچ* – *пандч ж.б.*

Бул мисалдарда иран тилинен кабыл алынган сөздөрдүн башында [п] тыбышынын туруктуу сакталып айтылышы, Молдо Нияз фарс адабий тилинин орфографиялык нормаларын мыкты билгендигинен кабар берет. Сөздүн ортосунда [п] тыбышы байыркы түрк тилдеринде комбинатордук өзгөрүүгө учурабай, туруктуу сакталып колдонулса (кашг. *opra*) // чаг. т. (*ofra / ofran*) // кырг. т. (каруу, улгаюу); (кашг., хорез. *toprak*) // чаг. т. (*tofrak / ğ*) // кырг. т. (топрак, жер); уйг. (*yapırgak, yalpiġak*) // кашг. (*yapırgak*) // хорез. (*yaprak*) // чаг. т. (*yafraq/ġ*) // кырг. т. (жалбырак); *köfriig / k (köprüig / k)* // кырг. т. (көпүрө), кол жазмада уңгу сөздөрдө сөздүн ортосунда жана аягында арабдын [п] тыбышынын ордуна [б] тыбышы менен жазылат. Мисалы: *پرو تاب بايت* – *брө таб байт* (*бирөө танпайт*); *بىرىغىب* – *биригип* ж.б. Мындай учурда анын [б-] эмес [п] тыбышы менен келишин сөздүн маанисине карай аныктоого болот. Айрым учурларда аталган (п) тыбыш чагатай тилиндегидей [ф] га өткөнүн да көрүүгө болот. Мисалы: *فرشتت* – *фршта* (паришта); *فل* – фил (пил); *اقتهدا* – *афтада*; кырг. т. *аптада*; *بھوفا* – ир. *бивофа, бейбапна, бейвафа* // кырг. т. (күйүмсүз); *ساف بولدو* – *саф болду* // кырг. т. (түгөндү) ж.б.

Ал эми байыркы түрк тилдерине мүнөздүү болбогон бул эрин тишчил, каткалаң [ф] тыбышы изилденип жаткан кол жазмада арабдын [ف] тамгасы менен белгиленип, араб-иран тилдеринен кабыл алынган сөздүн бардык позициясында кездешет. Мисалы: *فرست* – ир-ар. *фрст* // *фурсат*, *فدا* – ар. *фида*, *فام* – ир-ар. *фам*, *فازلدار* – ар. *фазылдар* *فايزى* – ир. *файзи*, *فازز* –

ар. *фарз*, فاقم – өзб. *факим*, افو – ар. *афу*, ناف – *наф*, سوفى – *софи*, فاقم – *факим*.

Демек, аталган (ф) тыбышты кол жазмаларда чагатай тилинин таасиринен кийин пайда болгон көрүнүш катары кароого болот. Себеби бул багытта жүргүзүлгөн илимий эмгектерде эрин тишчил, каткалаң [ф] тыбышы түрк тилдерине коңшу элдердин тилдери аркылуу оошкон сөздөрдө гана кездешип, ал эми чагатай тилинин төл сөздөрүндө сейрек учураары айтылат: *чулфан* «Чолпон», *жаффраг* «жалбырак», *арфа* «арпа», *тоффраг* «топурак» ж.б. [4,69].

Кыргыз адабий тилинде сөздүн ортосунда гана жолугуучу терең түпчүл [гы] тыбышы арабдын غ (*Файн*) тамгасы менен белгиленип, араб-иран лексикасынан кабыл алынган сөздөрдүн составында гана кезигет: غريب – ар. *грыб* (*карып*); غزات – ар. *гзат* (*қазат*); غري – ир. *грқ* (*қарқ*); غز – ир. *гз* (*қаз*); غاجارى – ир. *гажары*; غامقن – ир. *гамкин*; غامراهنى – фарс. *гамрахни*; غاب – ир. *гап* ж.б.

Кыргыз адабий тилинде жана анын башка түндүк говорлорунда [л] тыбышы сөз башында колдонулбай. Оозеки кепте башка тилдерден өздөштүрүлгөн *лампа*, *лекция*, *лакап* ж.б. сыяктуу сөздөрдүн башкы [л] тыбышы протезаланып, анын алдына [ы] же [и] тыбыштары кошулуп айтылары белгилүү: *ылампа*, *ылекция*, *ылакап*. Бирок акын араб-иран тилдеринин артикуляциялык базасын мыкты билгендиктен [л] тыбышы менен кабыл алынган сөздөрдү өзгөртпөстөн, арабдын [ل] тамгасы менен туруктуу сактап жазган: ар. *лахат* (көр, кабыр, өлүк коюла турган көзөнөк), ир. *лөк* (кыска чуудалуу жүк төөсү), ар. *лаухи* (тагдыр китеби) ж.б.

Мындан тышкары кол жазмада айрым үнсүз тыбыштар жогоркудай башка тилдерден кабыл алынбаса да түштүк говорлорду адабий тилден жана түндүк говорлордон айырмалап, чагатай тили менен биримдикти түзгөн айрым тыбыштык элементтерди да көрүүгө болот. Мындай өзгөчөлүктөр айрыкча сөздөрдөгү тыбыштардын комбинатордук өзгөрүүлөрүнөн жана тыбыштык алмашууларынан байкалат. Алсак, кыргыз говорлорунун эч бирөөнө кеңири таралбаган сөз башындагы [й] тыбышын чагатай орфографиясын колдонуп жазган жазма эстеликтерден да көрүүгө болот:

Азал хам сен, абад хам сен, не аввал бирла охирким,

Анга йук ибтидо пайдо, мунга йук интихо пайдо. (А.Н. 8-б.)

Демек, Орхон-Енисей жазма эстеликтеринде өз учурунда активдүү лексиканы түзүп, азыркы убакта кыргыз тилинде колдонулбай калган сөз башындагы [й] тыбышы, башка кыргыз говорлоруна караганда

ичкиликтердин тилинде учурашы чагатай тилинин элементтерин сактап келген уйгур, өзбектердин тилдеринин таасиринен болсо керек. Себеби ошол (өзбек, уйгур) тилдерде пайда болгон [й] тыбышы иликтенип жаткан кол жазмада да араб тамгасынын [ي] белгиси менен белгиленип, кеңири орун алган: *йок*, *йараткан*, *йалганни*, *йакшысы*, *йагылгани*, *йокдур*, *йалганга*, *йакшы*, *йаранлар* ж.б.

Ал эми кыргыз тилиндеги [ң] тыбышы чагатай тилиндеги эстеликтерде эки тамганын [نک] (нун жана каф) бирге жазылышы менен [нг] белгиленет. Муну чагатай орфографиясын колдонуп жазган А. Навоинин чыгармаларынан да көрүүгө болот. Мисалы:

Чун жудо булсам мени гамнок йуку бордин,

Не гамим сен *булмасанг* мен зори хайрондин жудо. *Хажринг* балосига не илож айлагай Масих.

Ранжидур улки захр емактур даво анго. (А.Н.16-б.)

Бул мисалдардагы [ң] тыбышынын [нг] болуп бирге жазылышына араб жазуусунда [ң] фонемасы үчүн алфавитке атайын тамга алынбаганы себеп болсо керет. Мындай тамгалар тил илиминде диграф деп аталат. Бул (ң) тыбыш кол жазмада да араб алфавитинин традициясына ылайыкталып, диграф менен берилет: *йуртынг* (*журтуң*) يورتتك, *мангдай* (*маңдай*) مانگداى, *десенгиз* (*десеңиз*) دسنگيز, *дардинг* (*дартың*) دارتنگ ж.б.

Демек, мындай кубулуш түштүк-батыш диалектисинде кеңири орун алгандыктан, акындын кол жазмаларында андай тыбыштардын кезигиши толук мүмкүн. Ал эми унгу сөздөрдө колдонулушуна ошол учурда адабий тилдин негизги нормативин түзгөн чагатай (эски түрк тили) жана араб-иран тилдеринин таасиринин күчтүүлүгү себеп болгон.

Адабияттар:

1. Абдулдаев Э., Бакинова Г., Бейшекеев Н. Өзбекстандык кыргыздардын тилиндеги өзгөчөлүктөр. - Фрунзе: Кыргыз ССР ИАсы, 1962. - 50-б.
2. Дыйканов К. Өзбек жана кыргыз тилинин салыштырма фонетикасы. - Ф., 1986. - 61-б.
3. Карасаев Х. Камус наама. - Б.: 1996. - 6-б.
4. Шүкүров Дж.Ш. Из истории киргизского языка. (Кир ФАН СССР. Труды Института языка, литературы и истории, вып. III.). - Ф., 1952. - С. 69.
5. Щербак А. М. Грамматика староузбекского языка - М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1962. - С. 72.
6. Юнусалиев Б.М. Тандалган эмгектер. - Ф., 1985.-152-б.
7. Юнусалиев Б.М. Кыргыз диалектологиясы. - Фрунзе: Мектеп, 1971. - 154-б.
8. Eckmann Janos. Çağatayca El Kitabı. (Günay Karaağaç, Mut.) İstanbul; Ed. Fak. 1988. - S. 40.